

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования и науки Республики Тыва

Управление образования администрации муниципального района

«Улуг-Хемский кожуун Республики Тыва»

МБОУ СОШ с.Эйлиг-Хемский

РАССМОТРЕНО

на заседании
ШМО

Седен

Седен С.О.

Протокол №1 от «30» 08
2023 г.

СОГЛАСОВАНО

ЗДУВР

Хемер-оол

Хемер-оол Х. Б

УТВЕРЖДЕНО

Директор школы

Дамдын В. М

Приказ №7 от «30» 08 2023
г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

элективного курса

«Родная (тувинская) литература»

для обучающихся 11 класса

Эйлиг-Хем
2023

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Кол ниити өөредилгениң 11-ги клазынга «Төрээн (тыва) литература» эртеминге ажылчын программазы (улаштыр – Программа) өөредилгениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ОФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөредилгекезээнде өөредилгениң кол ниити чадазында литература эртемин шингээткен турар ужурлуг түннелдерге даянып кылдынган.

Россия Федерациязының хамаатызын мөзү-шынар болгаш кижизидилге талазы-биле хевирлээр, чоннар аразында культура, эп-сеткил каттыштырар чөптүг харылзаалар дугайын айыткан Концепцияда чүүлдерни, ниитилел сайзырадыр сорулгаларының бүгү байдалдарын болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын чугулалап, өөренип көргөн.

Төрээн (тыва) литератураны өөредириниң кол сорулгазы:

– чогаал дугайында өөрөнгөн билиин улам *делгемчидип*, чоннуң төөгүзүн, амыдыралда ыдыктыг үнелерни база мөзү-шынар айтырыгларын бүгү талалыг көргүскөн чогаалдарның уран-чеченин бот-тускайлаң ханы, *шын үнелеп*, амыдырал-биле холбаалыг база орус болгаш делегей литературазы-биле *деңнеп сайгарып билир*, номчулгага сонuurгалдыг, хамааты туружу бедик кижини хевирлеп кижизидери.

Сорулгаларын күүседириниң аргалары:

– тыва чечен чогаалды чүгле сагыш-сеткил хайныышкынның хүлээп номчуур эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелерниң туружун (бодалын) дыңнап өөрениринге чаңчыктырар ажылдар чорудары;

– Россияның биче буурай болгаш делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрөөн дылдың үнезин, ооң байлаан медеделдии-биле шингээдип, литературлуг чугааны хостуг, билдилиг ажыглап өөренирин сайзырадыр ажылдар чорудары;

– чечен чогаал дээрге авторнуң бот-тускайлаң онзагай делегейи, чараш мөзү-шынар, эстетиктиг көрүш хевирлээр уран чүүлдүн бир хевири деп билигни делгем шингээдирин база тыва чоннуң ажыл-амыдыралынга, ёзу-чаңчылдарынга хүндүткелдиг, хумагалыг болурун суртаалдаан чогаалдарга даянып, быжыглаарынче утланган ажылдар чорудары;

– уругларның чечен чогаал сайгарар билиин, чаңчылын, арга-мергежилин быжыглаар ажылдар: чогаалда көдүртүнгөн чидиг айтырыгны, тема болгаш идеяны тодарадыры; чогаалдың жанры, сюжет болгаш композициязы, сөзүглелдин дылының

уран чурумалдыг аргаларының, сөстүн артында чажыт утказының онзагайын тодарадыр ажылдар чорудары; овор-хевирлерни ажылдап кылганын болгаш чогаалдың тургузуун, бижиттинген аянын, төөгүзүн тодарадыр ажылдар чорудары;

- тыва чогаалды өске чогаалдар болгаш уран чүүлдүн хевирлери-биле деңнеп сайгарар ажылдар чорудары;

- бердинген темага, чуруктарга (портретке) сөзүглел чогаадыр; аас болгаш бижимел ажылдарга чогаал сөзүглелдерин ажыглап, бодалын тода, бадыткалдыг илерединге, уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр, билиг, мергежилин быжыглаар ажылдар чорудары;

- номчаан чогаалдарыңа хамаарыштыр үнелелдерни, сайгарылгалыг ажылдарны (рецензия, аннотация, илеткелдер, төлевилелдер кылыры) номчуп, деңнеп, эртем ёзуу-биле шинчилеп өөренир ажылдар; уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлеринге хамаарышкан эртем-практиктиг ажылдарга киржип, шын чугаалап чаңчыгарын хевирлээр ажылдар; ном саңнары, музей болгаш архив шыгжамырларын ажыглап чаңчыгар ажылдар чорудары;

- тыва литератураның хөгжүлдезинин оруун болгаш амгы тыва литератураның сайзыралын сонуургаар, билдингир чогаалдарны номчуурунче база тыва уран чүүл, эртемге тураскааткан номнарны, культурология, этнопсихология, этнография болгаш өске-даа эртем номнарын таныштырар ажылдар чорудары;

- өске чоннарның культуразын сонуургаар, эп-чөптүг, найыралчы харылзаалар тургузар; хостуг үезин шын ажыглап, чечен чогаал сайгарары ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг дээрзин билиндирер ажылдар; бот-тускайлаң номчулгага хереглелин хандырып, чаа чогаалдар-биле таныжып, номчулгага сонуургалын бедидер ажылдарны деткип чорудары;

- номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле тайылбырлап билиринге чаңчыктырар ажылдар;

- чогаал болгаш уран чүүлдүн кайы-даа хевирлеринге даянып, хамааты бот-медерели бедик, кижизиг аажы-чаңга, тыва дылынга ынак, ёзу-чаңчылдарыңа хүндүткелдиг, төрөөн чуртунга шынчы чорукка кижизидер ажылдар чорудары.

Программаның өөредиглиг уjur-уткалыг кезээ долгандыр турар бойдус болгаш ниитилел хүрээлеңинге кижиниң бодунуң хамаарылгазын илередип, боттуг амыдыралды эскерип, амыдыралга хамаарышкан бот-тускайлаң үзел-бодалын болгаш ажыл-чорудулгазын чурумчудуп аар арганы үндезин кылып, дараазында билиглерни ыяк шингээдирин хевирлээринче угланган:

- *үнелиг утка-шынар дугайын ыяк билири* (чүнү үнелиг кылдыр санап

чорууру база бодунуң бодалдарын болгаш кылдыныгларын бот-хуузунда тайылбырлап билири; шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларга харыы бээр, кандыг-бир шилилге кылып байдал тургустуна бергенде, амы-хууда туружу чайгылыш чок, бот-башкарнып ажыглап билири; сорулгазынга болгаш үнелээри эргежок чугула чүүлдерге хамаарыштыр шилип алган шиитпирин хүлээп, кылдыныгларны боттандырып билири);

– *ниити кижизидилгезин башкарнырын ыяк билири* (аажы-чаң, эвилең-ээлдек, хүндүлээчел болгаш өске-даа чараш мөзү-шынарлыг болурунун болгаш чаңчылчаан езу-чаңчылдарны билири, оларны херек кырында күүседип билири; Россия болгаш өске-даа чурттарның чурум-сагылгага хамаарышкан өй-чижээн болгаш кижиниң аажы-чаңында үнелиг чүүлдерниң ужур-утказының дугайында билип алыры; хөй язы-сөөк чоннуг ниитилел амыдыралынга сагыыр ужурлуг корум-чурумнун кол өй-чижээн билири болгаш херек кырында күүседип чорууру; номчукчунун, дыңнакчының, күүседикчинин, чогаалчының чогаадыкчы арга-шинээн ыяк билири);

– *угаап-шиңгээдирин ыяк билири* (сорулганы салып болгаш ону чедип алырын билири; планнап билири, сайгарылга кылып билири, бот-үнелел кылып билири, өөренириниң угаап-шиңгээдир арга-шинээн бот-үнелеп билири; хайгаарап турары барымдааларга хамаарыштыр айтырыглар салып, болуушкуннарның чылдагаанын тывар, сайгарып, шиңгээдип турары чидиг айтырыгга хамаарыштыр билип турарын азы билбейн турарын демдеглеп ап турар; түңнелдерни үндүрүп билир; бодунун шинчилээн ажылдарының түңнелдерин аас болгаш бижимел, компьютерге (бижимел, графиктиг чурулгага, презентацияларга) парлап билири;

– *медээлер чыыр ажылдарга башкарнырын ыяк билири* (янзы-бүрү үндезин медээлер-биле билдилиг ажылдап шыдаар арга-шинээ (номнар, өөредилге номнары, справочниктер, энциклопедиялар, каталогтар, словарьлар, CD-Rom, Интернет); бот-тускайлаң дилеп, шүүштүрүп, чаңгыс аайлап, сайгарып болгаш медээни өөредилгеге ажыглаары-биле шилип билири, ук медээлерни өскертип, кадагалап база дамчыдып билири; шиитпирлээр ужурлуг ажылдарга шын ажыглап билири);

– *харылзажылганы чорударын ыяк билири* (бөлүкке (коллективке) чугааның байдалдарынга дүүштүр харылзажып билири; аас чугааның янзы-бүрү хевирлеринге харылзаа тудуп билири (монолог, диалог, номчулга, бижилге, аас-биле дамчыдары, айтырыг салып билири, диалог чугааны чогуумчалыг чорудуп билири болгаш о.ө.);

– *бот-хуузунда бедик деңнел чедерин ыяк билири* (сагыш-сеткил болгаш интеллектуалдыг бот-сайзыраар аргаларны билири; психологтук билиг чедип алырын, угаап бодаары болгаш чурум-сагылга культуразын хевирлээрин билири);

– номну шын номчуур арганы чедип алырын ыяк билири (медерелдиг номчулганы чедип алырының янзы-бүрү аргаларын болгаш эптиин билири; янзы-бүрү сөзүглелдерде бердинген медээлер-биле бот-тускайлаң ажылдап, ооң ханы утказын билири, бот-тускайлаң хүлээп турары; номчукчунуң сөзүглел-биле онзагай культурлуг харылзаа тудуп билири).

- 11 класска К-Э. К. Кудажи, Е. Т. Танова, В. Б-Х. Монгуш, С. В. Козлова, М.Б. Доржу, А. А. Даржай, В. С. Серен-оол, Э. Л. Донгак, М. Б. Көжелдей, Ш. Д. Куулар, А. У. Күжүгет (лит. псев. Антон Үержаа), М. М. Дуюнгар, Э. Б. Мижит, А. С. Бегзин-оол, Р. Д. Лудуп, М. Н. Ооржак болгаш тыва херээжен чогаалчыларның база Тыва Республиканың орус дылдыг чогаалчыларының ажыл-херээн өөренири көрдүнген.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНЕЛДЕРИ

Ортумак школаның доозукчузунуң «Төрээн (тыва) чогаал» эртемин шиңгээткениниң түңнелдери.

Бот-тускайлаң түңнелдери:

- чоннуң чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарының, ажыл-ижиниң кадагалакчызы, төрээн чогаалга, чоннуң культуразынга, дылынга хумагалыг, хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру;
- тыва чоннуң сураглыг чогаалчыларын, чогаал салгакчыларының дамчыдылгазын делгем шигээди алыры;
- аас чогаалды, чечен чогаалды болгаш чаңчылдарны кадагалаарының ужур-утказын, харысалгалыын медереп билир, салгалдарның ук-төөгүзүн шинчилээринге киржилгелиг, чоннуң ниити культуразы дээш сагыш човап билири;
- биче буурай чонунуң төлээлекчизи, хөй нациялыг Россия күрүнезиниң хамаатызы кылдыр бодун медерип билири;
- кижиниң сагыш-сеткил шынарларын сайзырадыры, тыва чечен чогаалга болгаш культурага, делегейниң болгаш Россияның чоннарының чечен чогаалдарынга болгаш культураларынга хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру.

Метапредметтиг түңнелдери:

- чидиг айтырыгны илередип, гипотеза үндүрүп билири, медээлерни чыып, бодунуң туружун бадыткаар барымдаалар тургузуп, көргүзери, аас болгаш бижимел ажылдарга чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны аңгылап билири, тыва дылга түңнелдерни чедимчелиг үндүрүп, чугаалап билири;

– бодунуң ажил-чорудулгазын шын мөөңнөп билири, ону үнелээри, сонуургалдарының угланышкыннарын тодарадыры;

– бот-тускайлаң ажилдаарыңа деңнээр аргаларны ажыглап билири;

– угаап шиңгээдирин болгаш харылзажылга аргаларын ыяк билир сорулгаларны шиитпирлээрде, информацияның янзы-бүрү бижимел барымдааларын (словарьлар, энциклопедиялар, Интернет-курлавырлар д.о.ө.) бот-тускайлаң ажыглап билири.

Кол ниити өөредилге программаның шиңгээдириниң метапредметтиг түңнелдери өөредилгениң бүгү талалыг үш бөлүктүг кылдыныгларын – башкарнып билирин, угаап шиңгээдирин база харылзажылга аргаларын ыяк билип алганыңа хамааржыр.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

– сорулгаларны боду тодарадыр, сорулгаларны чедип алганының хемчээл болгаш демдээн үнелээрин билир;

– ажил-чорудулгада салдырган сорулганы чедип алыр ажил-чорудулга үезинде тургустунуп болгу дег шаптараазыннарын билир;

– өөредилге үезинде болгаш амыдырал байдалдарында сорулгаларны салып алыр болгаш тодаргайлап чугаалап билир;

– бодунуң мурнунда салдырган сорулганы чедип алырда, эргежок чугула, ооң иштинде үе болгаш өске боттуг эвес, курлавырларны үнелээр;

– сорулгаларны чедип алыр аргаларны шилиир, салдырган сорулгаларның шиитпирин күүседирин планнап билир;

– салдырган сорулганы күүседиринге эргежок чугула курлавырларның үре-түңнелдин медресеп, мөөңнөп билир;

– бодунуң ажылын база чедип алган түңнелин баш удур салган сорулга-биле деңнөп, түңнөп билир;

– бодунуң ажил-чорудулгазын хынаар болгаш үнелээр арга-мергежилдиг болур кылдыр өөренип алыр.

Өөредилгени угаап шиңгээткениниң бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

– сорулгаларны шиитпирлээринге түңнээр аргаларны тывар, ооң иштинде делгереңгей медээни дилээр болгаш аңаа барымдаалап, чаа сорулгаларны (өөредир болгаш угаап шиңгээдир) мурнунга салыр;

– медээге сайгарылгалыг үнелел бээр болгаш аңгы-аңгы үзел-бодал, турушту бодунуу-биле тайылбырлаар; бижимел медээ барымдааларда чөрүлдээлерни демдеглээр;

– бижимел медээ барымдааларда илереткен боттуг сырый харылзаалар болгаш чөрүлдээлерни көргүзерде, янзы-бүрү модель-схемалыг аргаларны ажыглаар;

– өске кижиниң кылдыныглар болгаш бодалдарынга хамаарыштыр барымдаалыг шүгүмчүлелди көргүзер болгаш бадыткаар; бодунуң бодалынга хамаарышкан шүгүмчүлелдиг саналдарга шыдамык болгаш угаанныг хамаарылгалыг болур, оларны хууда өзүлдениң курлавыры кылдыр көөр;

– өөредилге эртеминиң билиг кызыгаарындан үнүп, шингээдир аргаларны болгаш кылдыныгларны делгем күүседир тускай сорулгаже угланган чаа арга-мергежилди дилээр;

– билигге хамаарыштыр өскелерниң талазындан болгаш бот-курлавырын чугулага албышаан, өөредилгениң бот-тускайлаң уг-шиин тургузар;

– угаап шингээдиринге хамаарышкан аңгы-аңгы туруштарны медресеп билип, солуп аар болгаш быжыг тудар;

– бүдүн чүүлдүн кезектериниң аразында күүседир ужурлуг чугула харылзааларны тодаргайлаар, онзагай чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны аңгылаар;

– деңнээр, деңнештирер, бөлүктээр;

– планнар, тезистер, конспектилер тургузуп өөренип алыр.

Өөредилгениң харылзажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

– албан-херек харылзажылганың бүгү чажыттарын, ол ышкаш улуг улус-биле (өөредилге черинге, ол ышкаш оон дашкаар) чорудар, албан-херек харылзажылгага эш-өөр шилиирде, амы-хууда тааржырындан эвес, а удур-дедир үзел-бодалдың, харылзааның түңнелин бодап, шилип алыр;

– бөлүк-биле ажыл боттандырып тура, бөлүктүн удуртукчузу, ол ышкаш янзы-бүрү байдалдарның күүседикчизи (идеялар идип үндүрүкчүзү, шүгүмчүлөкчи, күүседикчи, ойнакчы, эксперт дээш о.ө.) болуру;

– ажылды шын, ырактан харылзажып база удур-дедир таарыштырган харылзаа байдалынга дүүштүрер болгаш күүседир;

– аас болгаш бижимел байдалдарга дүгжүп турар дылдың аргаларын ажыглап, бодунуң бодалын делгеренгей, бадыткалдыг болгаш ылап шын илередир;

– маргыштыг таварылгаларны билип алыры болгаш оларны өөскүтпези, албан-

херек болгаш өөредилгеге хамаарышкан бот-хуузунуң хамаарылгазын, бодалдарын чок кылыр, ырадыр;

- сөзүглелдин утказын аас болгаш бижимел хевирге кыска азы делгем дамчыдар;

- монолог, диалог болгаш ниити чугааны чорударын билири, бодалды илередип чугаалаары, харылзажылганың сорулгазынга дүүштүр дылдың чурумалдыг аргаларын (сөзүглел, таблица, схема, аудиовизуалдыг одуруг дээш о.ө.) ажыглап билир;

- барымдааларны шилири, түңнелдерни тодарадыры, бодунуң ажыл-чорудулгазын аас болгаш бижимел хевирге түңнөп илередир кылдыр өөренип алыр.

Предметтиг түңнелдери:

Доозукчу:

1. Төрээн (тыва) чечен чогаалды номчуп, чугула апарган таварылгада орус болгаш делегей чоннарының чечен чогаалдары-биле деңнеп, ниити темалар азы чидиг айтырыглар көдүрүп турар ийи азы оон хөй сөзүглелдерден чижектерни сайгарылгалыг кирип, шингээткен билиин көргүзөр кылдыр өөренир.

2. Аас болгаш бижимел хевирге бодунуң номчукчу дуржулгазын түңнээр болгаш сайгарар, тодаргайлаарга:

- сайгарар чечен чогаалдың шилилгезин кылыры, чогаалдың темазын (темаларын), ол ышкаш ооң көдүрген чидиг айтырыгларын (чогаалда кириген утка-хөөн база чажыт утка-хөөн) барымдаага үндезилеп сайгарар;

- бодунуң чугаазының тезистерин илередирде, чидиг айтырыглар көдүрген болгаш сайгарылга негеп турар чогаалдарның үзүндүлерин ажыглаар;

- чогаалды сайгарар, чогаалдарның ийи (азы оон хөй) кол темаларын азы бодалдарын аңгылаар, сюжетте оларның хөгжүлдезин, удур-дедир харылзаалыын болгаш бот-боттарының аразында салдарын тодарадып, ооң-биле чечен чогаалдың нарынын ажыдып сайгарар;

- авторнуң шилээни жанр-аймаан сайгарар, чечен чогаалдың кезектериниң: болуушкуннар хөгжүлдезиниң девискээри болгаш үези; болуушкуннарны көргүзөр аргалар болгаш хөгжүлдези; маадырларны шилиир аргалар болгаш оларның аажы-чаңын, бодалдарын хөгжүдөр азы ажыдар аргалар – хөгжүлдениң болгаш харылзааларның онзагайын ажыдар;

- чечен чогаалда ажылаттынып турар сөстөр болгаш сөс-домактың сөзүглел-биле сырый харылзаалыг утказын (көжүрген болгаш уjur-уткалыын) тодарадыр, оларның аянында чаа чүүлдүң (көрүштүң) идеязы, үзел-бодалы, сагыш-сеткил илерээшкинниг утка-хөөнүнден, эстетиктиг уjur-утказындан үнелээр;

– чечен чогаалда ажылдап кириген тодаргай тургузугну (композицияны) шилээнин сайгарары (сөзүглелдин тодаргай кезектерин таарыштыр тургусканы, удур-дедир харылзаалы, оларның композиция тодарадырынга кандыг аргалыг дузалап турары болгаш номчукчуга кандыг эстетиктиг салдарлыг бооп турарын өөренип алыр.

3. Дараазында ажылдарны үрө-түңнелдиг чорудар:

– кичээлде өөренип турары чогаалга хамаарыштыр айтырыгларга делгеренгей харыыларны бээр азы чогаалдың чечен делегейин бүрүнү-биле билип турарын, чечен чогаалдың бижиттинген угланышкынынга (агымынга) болгаш төөгү-культурлуг үеге хамааржырын тодарадып, чогаалдарга улуг эвес рецензияларны боду бижиир;

– чогаалга хамаарыштыр төлөвилел ажылдарын кылып, бодунуң үндезинниг бодалдарының утказын илередип тайылбырлаар кылдыр өөренип алыр.

Доозукчу:

– *чогаалдың сөзүглелинге төөгү-культура талазы-биле тайылбыр бээр (ооң иштинде музейниң, чурт-шинчилел библиотекаларның, төөгүлүг документиленниң дээш о.ө. курлавырларын ажыглаар);*

– *чечен чогаалды, ооң иштинде чечен чогаал сайзыралының объектилиг хоойлуларын болгаш авторнуң онзагай субъектилиг шынарларны боттандырып турарын холбааштырып сайгарар;*

– *чечен чогаалды гуманитарлыг билигге хамаарылгалыг эртемнерни (философия, история, этнопсихология болгаш өске-даа) бүгү талазы-биле холбаалыг сайгарар;*

– *эпиктиг, иши азы шүлүк чогаалдарының кайы-бирээзиниң (чижээ, кинофильм азы ишижиткен көргүзүг; уран номчулганың бижидилгези; чогаалга хамаарыштыр чуруктар сериязы) утказын илередип тайылбырлаарын билип алыр аргалыг.*

Доозукчу:

– *делегей литературазында тыва чечен чогаалдың туружу болгаш ужур-утказын;*

– *амгы үениң чечен чогаалдарының дугайын;*

– *эң-не билдингир чечен чогаал дугайында бижээн курлавыр, ооң иштинде Интернет четкизи;*

– *чечен чогаал өөренир эртемде төөгү-культура талазы-биле шинчилээр арга дугайында;*

– *XIX болгаш XX чүс чылдарда чогаал сайгарар төөгүлүг ажыл-чорудулга*

дугайында;

– чечен чогаал угланыышкыннарының азы агымнарының эң-не шылгараңгай азы ылгалдыг демдектериниң дугайында;

– литературлуг угланыышкыннар: соцреализм, реализм;

– тыва чечен чогаалдың шылгараңгай чогаалчыларының аттары, оларның чогаадыкчы намдары, кол чогаалдарның аттары, национал культурада «мөңгө маадырлар» азы ниити маадырлар аттарын билип алыр аргалыг.

Чечен чогаал теориязын өөренип тургаш, доозукчу:

– теория билишикиннерин ханы өөренир;

– чогаал сайгарылгазының аргаларын шиңгээткенинден номчукчу дуржулгазы бедик кижиниң иштики хереглелин тургузарын шиңгээдип алыр.

ЭРТЕМНИҢ УЖУР-УТКАЗЫ

Эртемниң ужур-уткалыг кезээнде мөзү-шынар болгаш үнелиг чүүлдерни шиңгээдир, төөгү-культурлуг үндезиннерни көргүскен, кижизидилге салдарлыг тыва чогаалдарны база Тываның орус дылда бижип чоруур чогаалчыларының база орус болгаш делегей литературазында шылгараңгай чогаалдарның тыва дылда бижиттингени-биле өөреникчилер таныжар, сайгарып шиңгээдир.

11-ги класска «Төрээн (тыва) литература» эртемниң ужур-уткалыг кезээ Кирилде

Амгы тыва литература.

Амгы тыва литератураның хөгжүлдезиниң байдалы. «Эде тургузуушкуннун» чалгыының тыва чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-ижинде илерээни. Шүлүк болгаш проза чогаалында чаа бодал дилээшкиннер. Тыва чогаалчыларның төөгү темазынга, чоннун ёзу-чаңчылдарынга болгаш тыва дылга сонургалы.

Өзек темалар: кижиге болгаш бойдус, төрээн чер, человек и природа, родина, шүлүк чогаалының ужур-утказы, сөстүң хостуу, өг-бүлө, чогаалдарда шүгүмчүлээшкин темазы.

Амгы үениң чогаалчыларының бот-хуузунда аяны: В.С.Серен-оол, А.А.Даржай, М.К.Өлчей-оол, М.Б.Доржу, М.Б.Көжелдей, Э.Л.Донгак, М.М.Дуюнгар, Ч.Б.К.Ирбижей, Ш.М.Суван, А.Ү.Күжүгет, Н.Ш.Куулар, Э.Б.Мижит, О.К.Тун-оол, А.С.Бегзин-оол, М.Н.Ооржак болгаш о.ө.

Тываның херээжен чогаалчылары

Тываның орус дылдыг чогаалчылары. Чогаалчыларның очулга ажыл-чорудулгазы.

Амгы шүлүк чогаалы. Проза болгаш драматургияның амгы байдалы. Өгбелерниң бурунгу ёзу-чаңчылдарынче кичээнгей. Улустун аас чогаалының болгаш делегей литературазының чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-ижинге салдарлыгы.

Литературлуг каттыжыышкыннар.

Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

К-Э.К.Кудажы – шүлүкчү, прозачы, драматург, очулдурукчу, публицист. Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында шүлүк чогаалы. Тыва литератураның сайзыралынга киирген үлүү. Улуг хемчээлдиг калбак чогаалдары – повести «Ыржым булуң», «Ырак булут», «Ырлыг булак» болгаш о.ө. тоожулары.

К-Э.К.Кудажының шии чогаалы. Шии чогаалдарында хүннүң чидиг айтырыын көдүрүп турары, чечени. Тываның, Якутияның, Киргизияның болгаш Моолдун театрларынга К-Э. К. Кудажының шиилерин салып турганы.

К-Э.К.Кудажының чогаадыкчы ажыл-ижинде очулга ажылы. А.С.Пушкинниң, Л.Н.Толстойнуң, С.П.Гудзенконуң, К.И.Чуковскийниң, Е.Я.Ильинниң болгаш о.ө чогаалдарны очулдурганы.

Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг-Хем».

Романның төөгү-революстуг темалыг угланыышкынны. Чечен \е болгаш девискээр. Төөгүлүг кижилерниң окур-хевири, прототиптер. Кол маадырларның окур-хевирлеринде Тыва күрүнениң салым-чолунуң илерээшкени. Чон болгаш эрге-чагырга, кижилерниң төөгүге арттырган истери. Хувискаалдың салдары-биле чоннун медреселиниң оттуушкуну, чаа социалистиг идеалдар.

Чогаалдың композициязы. Роман-эпопеяның адының ужур-утказы. Романда символдар.

Буянның мөзү-шынар оруунда дилээшкыннер. Чаа амыдыралче чүткүл. Маадырның меге болгаш авыастыг чорук-биле чидиг үскүлежи. Чоннун амыдыралында чөптүг болгаш чөптүг эвес талаларны чырытканы, салгал дамчаан чаңчылдарны үрөп турары.

Сүлдемниң окур-хевири, ооң мерген угааны, шын дээш туруштуу, күш-ажылга ынаа. Тыва өг-бүледе уруглар кижизидилгези, улуглар болгаш уругларның аразында харылзаа. Ада-ие кижиниң окур-хевири.

Чогаалда чөрүлдээлерни чырытканының онзагайы. Чөрүлдээлерни илередиринге авторнун дилээшкыннери. Роман-эпопеяның тыва литератураның хөгжүлдезинде төөгүлүг салдары.

Орус болгаш национал литератураларда төөгү-реалисчи чогаалдар. М.Шолохов

“Оожум Дон”, Н.Задорнов “Амур хайырааты”, Ч.Лодойдамба “Арыг суглуг Тамир” болгаш о.ө.

Комедия «Долуманың хуулгаазыны».

Комедияның тема, идеязы. Шииде чөрүлдээ. Бот-тогдунар, ийи арынның аажы-чаңны сойгалааны. Тыва литературада Ширижиктин овор-хевиринин «бичии кижинин» овор-хевирлии бооп турары.

Комедияның дылының уран-чечени. Баштактаныышкын, кыжырыг, дузаашкын аргалары. Монолог, диалогтарның, ремаркаларның шииде ролью.

Шиинин маадырлары. Долуманың овор-хевир. Даш-оол биле Ширижиктин аразында хээрек харылзаа. Амыдыралда кижилер аразында хээрек харылзаалар.

Комедияның сюжеди. Шиинин кульминациязының онзагайы.

Екатерина Туктуг-ооловна Танованың намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Тываның Улустун чогаалчызы, журналист, прозачы, драматург, очулдурукчу Е.Т.Танованың чогаадыкчы ажыл-ижи. Шүлүктери, проза, шии чогаалдары.

Е.Т.Танованың тыва литератураның сайзыраарынга киирген үлүг-хуузу.

Тоожу «Дошкун чылдарның чазы» (шилииттинген эгелер).

Чогаалда мөзү-шынар айтырыы, темазы, идезы. Репрессия чылдарын чурттап эрткен салгалдың берге салым-чолу. Кол маадырның салым-чолу, ооң аажы-чаңы, амыдыралында таварышкан бергелернин туруштуг кижилер болурунга салдарлыы. Эрге-дужаалче чүткүп турар кижилернин овор-хевир. Авторнун үзел-бодалының быжыг туруштуу. Кады качыгдап билер, кичээнгейлиг болурун кыйгырган болгаш арын-нүүр айтырыглары.

Чогаалда чечен үе болгаш девискээр. Чогаалдың төөгү барымдаалыы, кижизидикчи ужур-утказы.

Василий Бора-Хөөевич Монгуштун намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Каттырынчыг болгаш сойгалаан уткалыг чогаалдарда В. Б-Х. Монгуштун салым-чаяанының илереп келгени. Каттырынчыг болгаш дузаашкынның чогаалдары: «Каткы бажы каткан эвес», «Кадай-кыстың чаңы чараш», «Бодун мактаар болбас тенек».

Этикага болгаш ниитилел чидиг айтырыглар көдүрген чогаалдарда чоннун үзел-бодалының илереп турары. Улустун аас чогаалының салым-чаяанныг болурунга салдары.

Чечен чугаа. «Каткы бажы каткан эвес»

Чечен чугааның идея-тематиктиг угланыышкыны.

Светлана Владимировна Козлованың намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Тыва литератураның болгаш уран чүүлдүң хөгжүлдезинге С.В.Козлованың киирген үлүг-хуузу. С.В.Козлова – шүлүкчү, журналист, очулдурукчу, маадыр ие.

С. В. Козлованың төрөөн черге ынакшылын илереткен шүлүктери.

«Чаражын аар!» деп шүлүктүң идеялиг уг-шии. Чогаалда үе болгаш чечен девискээр. Ава кижиниң омур-хевир, амыдыралдың шынныг арыннарын ханы болгаш сагыш човангыры-биле билип турары. Тыва чоннуң ёзулалдарына болгаш чаңчылдарына хамаарылгазы.

«Агы» деп шүлүкте кижиниң болгаш бойдустуң тааржып, чаңгыс аай болу бээри. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалы. С. В. Козлованың шүлүктеринде тыва чоннуң делегей көрүүшкүнү.

Шүлүглел. «Сыра».

Чечен үе, чечен девискээр. Шүлүглелдин сюжеди болгаш композициязы. Шүлүглелдин бижиттингениниң төөгүзү, тургузуунуң онзагайы.

Аваның – сураглыг хамның омурунуң шынныг үндезинни. Эрткен болгаш амгы үениң удурланышкак талаларын көргүскени.

Шүлүглелдин идеялиг утказы, темазы, дылының чончузу. Сыраның символиктиг утказы.

Чогаалдың адының ужур-утказы. Шүлүглелде деталь, монолог, диалогтар.

Тываның орус дылдыг чогаалчылары (допчулал)

Тываның орус дылдыг чогаалчыларының тыва литератураның сайзыралына үлүг-хуузу. Тыва дугайында төөгү ужур-дузалыг чогаалдар: А. Пальмбах «Века и годы», В. Мачавариани «В Танну-Тыва». И. Г. Сафьяновтуң Тыва дугайында очерктери.

«Исток» аттыг литературлуг бөлүм. В.Ермолаев, А.Пахомов, С.Козлова, Н.Сердобов, А.Емельяновтуң болгаш өскелерниң-даа чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Поэзия. Г.И.Принцева, Э.Б.Цаллагованың шүлүк чогаалы.

Монгуш Баянович Доржунуң намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

А.М. Горький аттыг Москваның литература институтунуң баштайгы тыва доозукчузу.

Төрөөн чер, ынакшыл темазы, чааскаанзырал, бот-сайгарылгылыг чогаалдарның онзагайы.

М.Б. Доржунуң чогаал делегейинде тыва аян-хөөн, маажым сеткил-сагыш, чончу,

“бөдүүн” овор-хевирлер. Шүлүктөргө бижиттингенин онзагайы, ажык, бөдүүнү.

Шүлүк «Ава сүдү». Ава кижинин овор-хевирин, аңаа ханы ынакшылды көргүскөн шүлүктөргө: “Чааскаан”, “Авамның ыры”, “Вокзалга”, “Ава сүдү”, “Авам чокта”. Лириктиг маадырның сагыш-сеткилинин уяны.

Метиативтиг лириканын илерээшкени. Амыдыралдың үнөзи, кижин, бойдус – бөдүүнүн уран сөскө үнүп келгени.

Шүлүк «Тыва аъттар».

Тыва чоннун амыдыралынын шүлүктө илереп келгени. Амыдырал, аажы-чаң болгаш ёзу-чаңчылдар. Тыва кижинин аът малынга ынаан, аңаа хумагалыын көргүскөн. Чогаал дылынын уран-чечен аргаларынын дузазы-биле аът малдың чоруун илереткени.

Ада-чурттуң дайынынын чылдарында тыва чоннун патриотчу шимчээшкени.

**Александр Александрович Даржайнын намдары болгаш чогаадыкчы
ажыл-чорудулгазы**

А.А.Даржайнын чогаадыкчы ажил-чорудулгазынын хөй талалы. Тыва литературанын, культуранын хөгжүлдесинге киирген үлүг-хуузу.

Чогаадыкчы ажил-чорудулгазында мөзү-шынар, ат-алдар, арын-нүүр темазы. Төрөөн чер, найырал, ынакшыл темазына бижиттинген шүлүктөргө онзагайы, бот-тускайлаңы.

А.А.Даржайнын очулга ажылы. А.С.Пушкин, М.Ю. Лермонтов, А.А.Блок, Т.Г.Шевченко, С.А.Есенин, М. Горький, А.Л.Барто база Гарсиа Лорканын, Бертольд Брехттин болгаш делегей литературасында оон-даа өскө классиктернин чогаалдарын очулдурганы. Россия чоннарынын литературасында болгаш делегей литературасында А.А.Даржайнын ады.

А.А.Даржай – төрөөн черинин, төрөл чонунун, төрөөн дылынын алгакчызы.

Проза-шүлүк «Дазыл».

Проза-шүлүктө мөзү-шынар болгаш философчу угаап-бодаашкын. Дазылдың символиктиг овор-хевирин. Бойдус дузазы-биле кижинин иштики делегейин болгаш сагыш-сеткил илерээшкенин көргүзөр арганын дээшти. Чогаалдың чидиг чөрүлдээли. Авторнун туружу. Дазылдың болгаш Бүрүлөргө овор-хевирин.

Сагыш-сеткил ядаралынын дугайында билиишкын. «Дазыл» деп проза-шүлүктүн ханы философчу утказы, маадырларнын сагыш-сеткил талазы-биле байдалы, силен (бодал чок) чорукту сойгалаашкыны, мөзү-шынар бот-сайзыралче чүткүл. Үе болгаш шын амыдырал айтырыглары. Чогаалдың жанрынын онзагайы.

Шүлүк «Хемнер бирде...».

Шүлүктүн идея болгаш тема угланышыны, философчу утка-хөөнү. Ниитилел амыдыралында мөңгө темаларны көргүскени, авторнун туружу

Шүлүглел «Игил ызы»

Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-ижинде чоннун амыдыралының онзагайталалары. Идея болгаш тема угланышыны, философчу уjur-утказы, үзел-көрүш.

Шүлүглелдин композиция, сюжет онзагайлары. Чогаалдың улустун аас чогаалы болгаш торулга чугаалар-биле үндезинни. Игил дугайында тоолчургу чугаа.

Өскүс кастың ызы болгаш игил аялганының чүүлдешкээ. Амыдыралды бойдус-биле чергелештир уран, чергелешкек чуруп көргүзөр арга. Дылдың чурумалдыг аргаларының дээшти: катаптаашкыннар, монологтар, диалогтар.

Трагедия «Четкер четкизи»

Совет амыдырал соонда шынныг үени «Четкер четкизи» деп шииде көргүскени. Чогаалда чөрүлдээ, ооң амыдыралчы чылдагааннары. Кем-херек үүлгеткен, үүлени чүктээн аныяк кижинин төөгүзү.

Кол маадырның – көдээ оол Кежиктин арыг бодалдары. Чуртталганы чаа арыннар-биле эгелээр дээн күзели. Эрткен амыдыралдың «хөлегезинин» (уржуктарының) маадырның амыдырал-чуртталгазынга салдары.

Шиинин композициясы. Салгалдар кижизидилгезинин айтырынга хамаарыштыр авторнун туружу. Чогаалдың дылының онзагайы.

Чинагийн Галсан (Шыныкбай оглу Чурук-Уваа). Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Лейпциг университединин доозукчузу делегейде ады-сураа алгаан моол – этниктиг тыва Чинагийн Галсанның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Төрээн черинге кызыгаар чок ынакшылын алгап, йөрээген ыраажы. Шүлүктери. Тыва чоннун бурунгу амыдыралын, чаңчылдарын, тура-соруун делгем чуруп чорууру.

Чечен чугаа «Хара Хөл», ооң улустун аас чогаалы-биле сырый холбаалы. Чогаалдың дылы.

Тоожу «Дошкун чылдарның тоожузу». Чогаалдың тема болгаш идеясы.

ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

11 класс

Блок	Тема	Шак, ай-хуну	Өөреникчилерниң ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң тайылбыры
Кирилде. «Кижиге – ниитилел – күрүне»	Тыва литератураның амгы үеде байдалы.	2	Амгы тыва литератураның сайзыралының онзагайларын тодардыры. Амгы тыва чогаалчыларның бот-намдарына хамаарышкан чугула медээлер болгаш бот-хуузунуң аяны-биле таныжылга. Тыва литератураның сайзыраарына литературлук каттыжышкыннарның салдарлыын тодардыры. Бодунуң өөредилгезиниң болгаш билип алышкынының сорулгаларын тургузуп алыры.
«Кижиге»	К-Э.К. Кудажы. Намдары, чогаалчы ажыл-чорудулгазы.	1	К-Э.К. Кудажының намдары, чогаалчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Амгы тыва литератураның сайзыраарына чогаалчының туружу. К-Э.К. Кудажының чогаалдары-биле таныжылга.
«Кижиге – ниитилел – күрүне»	К-Э.К. Кудажы. «Уйгу чок Улуг-Хем» (роман-эпопеядан эгелер). Романның адының идеялиг уткасы. Буянның мөзү-бүдүш оруктарының дилээшкыннери.	3+1ч/с	Ужур-утказына болгаш хевиринге даянып чогаалдың ниити сайгарылгазын кылыры. Роман-эпопеяда тыва күрүнениң салым-чолун, боттук барымдаалар болгаш кол маадырларның окур-хевиринге, чогаалда төөгү-революстук угланышкынына даянып тодарадыры. Чогаалда эрге-дужаал болгаш чон аразында кадыг-дошкун шынның амыдыралды, харылзааларны, кижиге чүдүүр чорукту чуранының онзагайын тодарадыры. Чогаалдың сөзүглели, композициязы болгаш окур-хевирлер-биле ажыл. Чылдың аңгы-аңгы үелеринде Улуг-Хемниң чурумалын илереткен символдук утка-биле ажылдаары. Критиктиг, мемуарлыг болгаш тайылбырлыг литературалардан медээни тып, шын шилип, эде кылып, ажыглаар сорулгалыг ажылды чорудары. Чогаалга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередирде, план тургузуп билири; чидиг айтырыг көдүрген чогаалдыг угаап-боданышкын бижири. Бердинген темага херек медээни тып билири.
«Кижиге болгаш өг-бүле»	К-Э.К. Кудажы. «Долуманың хуулгаазыны». Чогаал теориязы: Комедия – шии чогаалының бир хевир.	2	Чогаалдың тема, идеязы. Комедияның сөзүглелин номчууру, окур-хевирлерни болгаш чогаалдың композициязын ажылдап кылганының онзагайын тодарадыры. “Бичии кижиниң оуру” деп билишкын дугайын угаап боданыры, комедияны орус чогаалдар-биле деңнеп сайгарары. Комедияның дылының уран-чечени, чугула идеялиг салдарын илередип тайылбырлаары. Комедия жанрның хевирлери: окур-хевирлер комедиязы, байдалдар комедиязы.
«Кижиге – ниитилел –	Е.Т. Танова. «Дошкун	2	Тываның улустуң чогаалчызы Е.Т. Танованың намдары, чогаалчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Чогаалчы

күрүне»	чылдарның чазы». Тоожуда репрессия темазы.		дугайында чугула медээлерни өөренири. Тыва литературада репрессия темазын ажытканы. Чогаалдың утказы биле хевирин чүүлдештир сайгарылгазы. Маадырның овор-хевиринин онзагайын илередири, авторнун туружу. Репрессия чылдарын чурттап эрткен салгалдың коргунчуг салым-чолунун дугайында угаап боданышкын.
	В.Б. Монгуш «Каткы бажы каткан эвес». Литература теориязы: Сатира, юмор жанрының дугайында.	2	В.Б. Монгуштун намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы, каттырынчыг болгаш дузаашкынныг чогаалдары-биле таныжылга. «Каткы бажы каткан эвес» деп чогаалдың тема болгаш идеязын тодарадыр. Сөзүглел-биле ажыл, композицияның болгаш овор-хевирлернин онзагайын тодарадыры. Улустун аас чогаалының чогаалчы болу бээринге салдары. Ниитилел амыдыралының четпестерин “чанагаштаары”, каткы өттүр карак чажын көргүзери – юмор жанрының чажыт сорулгазы.
«Кижиг – бойдус – бедик сайзырал»	С.В. Козлова «Чаражын аар», «Агы». «Агы» деп шүлүктө кижиг биле бойдустун харылзаазы.	1	С.В. Козлованың намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. «Чаражын аар» деп шүлүктүн идеялиг угланышкынын тодарадыры. Шүлүктөргүн укур-утказын болгаш хевир тургузуун сайгарары. Тыва чоннун чаңчылдары болгаш ёзулалдарына авторнун хамаарылгазы. С.В. Козлованың шүлүктөринде - тыва чоннун делегей көрүүшкүнүнүн илереп келгенин тодарадыры.
«Кижиг – ниитилел – күрүне»	С.В. Козлова шүлүглел «Сыра».	2	Шүлүглелдин утказын болгаш хевир-тургузуунун онзагайын сайгарары. Тема, идеязы. Чогаалдың сюжөдінде, композициясында онзагайларны илередири. Кол маадырның овор-хевирин боттук амыдыралдан алган бадыткал, Тывага билдингир чораан хамның ук-ызыгуурун тодарадыры. Чогаалда монолог, диалог, детальдарның салдарын илередири. Дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадыры.
«Чогаалчы – ниитилел – күрүне».	Тываның орус дылдыг чогаалчылары (допчулал).	1	Тываның орус дылдыг чогаалчыларының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле допчу таныжылга. Амгы үениң орус дылдыг чогаалчылары: Г.И. Принцева, Э.Б. Цаллагова, В. Бузыкаев, Е. Антуфьев болгаш өскелернин-даа чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын өөренири.
«Чогаалчы – бойдус – бедик сайзырал». Орус литература тыва дылда	С.А. Есенин «Сыгыт дегбээн торгу харны дүвүлөндир».	1	Сөзүглелден чогаалчының бот-тускайлаң аянын тодарадыры: уян сырынналды, ажыгы-биле миннири, төрөөн чери биле чогаалчының сагыш-сеткилинин тудуш харылзаазы. Сергей Есениннин чогаалдарының тыва дылче очулгазы-биле таныжылга. Библиотекаларда каталогтар болгаш Интернет курлавырлар-биле ажыл.
«Чогаалчы болгаш өг-бүлө»	М.Б. Доржу. Чогаалчы дугайында сөс. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. «Тыва айттар».	2	Москваның М.А. Горький аттыг литература институтунун баштайгы тыва доозукчунун намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Чогаалчының чогаал бижиир онзагай тыва аянын илередири. Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының ниитилел, культура амыдыралы-биле харылзаазы. Шүлүктүн тема, идеязы. Ада-чуртун Улуг дайынының чылдарында тыва чоннун патриотчу шимчээшкени. Чогаалдың хевир-тургузуг, утка талазы-биле сайгарылгазын чорудары.
«Чогаалчы – бойдус – бедик сайзырал»	М.Б. Доржу «Ава сүдү».	1	Чогаалдың аянның номчулгазы. Чогаалдың долуг сайгарылгазын кылыры. Дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын тодарадыры.
«Чогаалчы – бойдус – бедик сайзырал»	А.А. Даржай. Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Далайны мен караам-биле көрбээн мен».	2	Тываның улустун чогаалчызы А.А. Даржайның хөй талалыг чогаадыкчы ажыл-ижи-биле таныжылга. Төрөөн тыва дылды сайзырадырынга, камгалаарынга, киирген улуг үлүг-хуузу. Төрөөн чер, тыва чон, төрөөн дыл дугайында чогаалдары-биле таныжылга. Мөзү-шынар, арын-нүүр, ынакшыл болгаш найырал темаларында бижээн чогаалдарының бижиттингенинин онзагайы, чогаалчының тускай аяны. Чогаалчының чогаадыкчы салым-чаяанының эртемнер болгаш янзы-бүрү культуралар аразында харылзааларга: чогаал – төөгү,

			чогаал – философия, чогаал – уран чүүлдүн хевири, чогаал – делегейнин уран-чечен культуразы илереп турарын тодарадыры.
«Чогаалчы – ниитилел – күрүне»	«Дазыл»	2	Мөзү-шынар темазын «Дазыл» деп шүлүктээн прозада илереп кээринин онзагайын тодарадыры. Чогаалдың хевир, тургузуг, утка талазы-биле сайгарылгазын кылыры. Күженишкинниг монолог хевиринде Дазылдың чагыы – чогаалдың үндезин сайгарылгазы болуп турарын ылавылаары. Композицияның онзагайын, бойдус болуушкуннарының чурумалын кижиниң сеткил хайныышкынның байдалын тодарадыр арга бооп турарын тодарадып билири. Чогаал маадырының угаап боданыышкынының онзагай талаларын, оон туружун авторнун туружу-биле деңнеп сайгарары. Дазылдың овору болгаш авторнун көрүжү. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг угаап- боданыышкын бижири. Бердинген темалыг чогаадыгга херек медээни тып билири.
«Чогаалчы – бойдус – бедик сайзырал»	«Хемнер бирде...»	2	Шүлүктүн идея-тематиктиг угланыышкынын болгаш философчу бодалдың эгезин илередири. Чогаалдың хевир, тургузуг, утка талазы-биле сайгарылгазын кылыры. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг угаап-боданыышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири.
«Кижиг болгаш өг-бүлө»	«Игил ызы»	1+1ч/с	Чогаалчының ажыл-чорудулгазының тыва аян-хөөннүү, бот-тускайлаң көрүжүн илередири. Сөзүглелди номчууру, идея болгаш темалыг угланыышкынын, философчу бодалдың илерээшкенин тодарадыры. Шүлүглелдин сайгарылгазын кылыры: композициязының онзагайы, сюжети, дылының чурумалдыг аргаларының ажылгалы, бижиттинген аяны: катаптаашкыннар, монологтар, диалогтар. Чогаалда улустун аас чогаалының үндезиннерин тодарадыры. Шүлүглелде эртемнер болгаш уран чүүлдүн хевирлеринин аразында харылзаалар: литература болгаш уран чүүлдүн хевири. Игилдин аялгаларының онзагайларын илередири.
«Кижиг – ниитилел – күрүне»	«Четкер четкизи»	2+1ч/с	Чогаалда көргүскөн үениң: совет үе соонда амыдыралдың онзагайын, шынның талаларын илередири. Чогаалдың тема болгаш идеяын тодарадыры. Чогаалдың хевир, тургузуг, утка талазы-биле сайгарылгазын кылыры. Чогаалдың маадыры – көдээ оол Кежиктин сеткил-сагыжында арыг бодалдарын илередири. Чогаалда маадырларның аразында чидиг чөрүлдээлерге хамаарыштыр бодунун бодалдарын, көрүжүнбадыткаары.. Медээни шын тып, аайлап, ажыглаар сорулгалыг критиктиг, мемуарлыг, тайылбырлыг литературалар-биле ажыл. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг угаап-боданыышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темага медээлерни тып билири.

«Кижі – ниитилел – күрүне». Даштыкы болгаш делегей литературазы тыва дылда	Чинагийн Галсан «Дошкун чылдарның тоожузу»	2	Моол чогаалчы, этниктиг тыва Шыныкбай оглу Чурук-Увааның хөй талалыг намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Бүгү-ле чараш чүүлге ынакшылын илереткен чогаалдарының национал сүүзүнүн, дөзүн, төрөөн чериналгаанын илередири. Чогаалдың идеязы, темалыг угланышыны болгаш авторнуң чуртталгаже философчу көрүжүн тодарадыры.
Нииитизи-биле:		34 ш	